

WERGEREK / A TRANSLATION

Mîrektiya Hekkariyê ya Kurdan (Sedsala 14-15an)*

The Kurdish Principality of Hakkariya (14th-15th Centuries)

Alexander Khachatryan

Ji Îngîlîzî: Mehmet Şirin Filiz**

Peydabûna xanedan û mîrektiyên kurdan ên başûrê Ermenistanê heya vê gavê di xebatên kurdolojî û ermenolojiyê de nebûye mijara xebatên taybet. Sedema vê yeke bi kêmasiya xebatên bi vî warî re têkildar e û metodolojiyêke rast û dirust jî tune¹. Analîzeke bi hurgilî di derbareyê materyalên ku ji çavkaniyên ermenan hatine bidestxistin û berawirdkirina wan bi epîgrafên erebî yên ku di qadên başûrê Ermenîstanê de hatine parastin, siberoj dê kronoloji, jeneoloji û dîroka sosyopolîtîk a xanedanên kurdan derxe holê.

Hin mîrektiyên kurdan li başûrê Ermenîstanê di sedsala 14an de, ji mêj ve dihatin zanîn. Di nav van mîrektiyên feodal de Baxeş/Bedlîs (Eşîra Rojkî), Wan-Westan (Eşîra Hekkariyan) û yên biçûk wekî Hîzan, Hazo, Çêrmûg, Spayîrd, Palo hebûn, herêmên din ku di nav mîrektiya Hekkariyan de bûn Wan-Westan (wekî Şemo, Şembo an jî Şemyonîd jî tê zanîn)² xwedî cihekî taybet bûn.

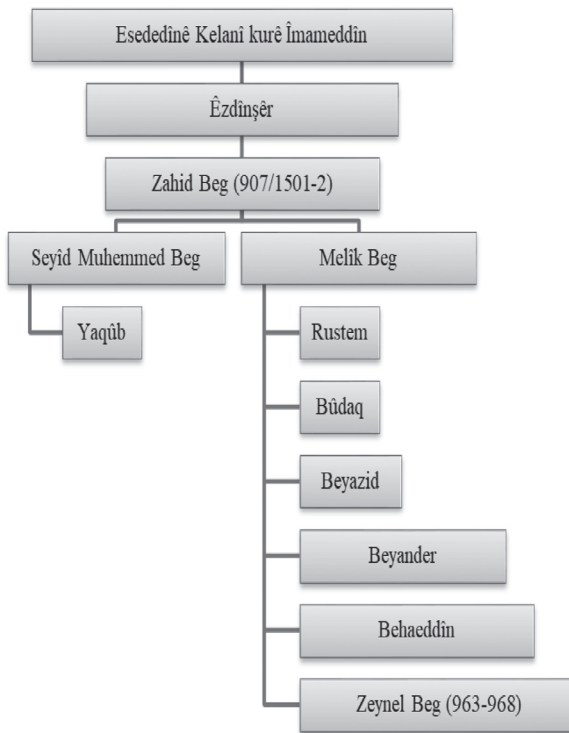
* Berî mirina wî bi demeke dirêj Dr. Alexander Khachartian soz dabû ku ev gotara berdest, peşkeşi *Iran and the Caucasus*ê bike; lêbelê mirina wî ya ji nişka ve rê neda vê plana xwe bibe serî. Digel vêkê jî di demekê kin de jina wî gotara ku nehatiye weşandin da min ku di rastiya xwe de hin wersiyona destpêkê bû. Digel hin kêmasiyên wê yên êşkere, min hewl da ku ez wê edit bikim û bo weşanê amade bikim. Helbet nivîskar divê ev gotar temam bikira, wê ji vê versiyonê gelek çêtir bibûya. Lêbelê ev wersiyona berdest jî, ji bo xebatên qadê gelek giranbûha ye. Di her şertî de ez difikirim ku weşandina vê xebata hevalê min î mirî, vazifeyêke exlaqî ye, karekî giranbûha û zanistî ye jî. (Editor)

** Lêkoliner, Beşa Ziman û Çanda Kurdî, Zanîngeha Mardîn Artukluyê, Mardîn- Tîrkiye. ORCID: 0000-0003-0622-5510

1 Ji bo nêrînên metodolojîk di xebatên kurdolojiyê de, bi taybetî jî serdema ku kurd ketine nav Ermenistanê bnr.; G.S. Asatrian, "Die Ethnogenese der Kurden und die frühe Kurdisch-Armenische Kontakte", *Iran and the Caucasus*, vol. 5 (2001):41-74.

2 Têgeha Hakkariya di lîteratûrê de hem ji bo nîşandana erdekî, hem jî eşîrekî tê bikaranîn, Wefayatu'l-

Heya demên dawî jî, baweriya serdest ew bû ku damezîrînerê vê mîrektîyê ku di nav xwe de heremên wekî Wan, Colemerg û Hekkariyan, Esededdîn Kelanî (salên 80-90 yê sedesala 14an) bû. Mîr Êzdînşêr kûrê wî bû. Ew bawerî di lîteraturê de bêhtir dihate qebûlîkirin, bi taybetî jî di xebatên E. Zambaur, M. A. Zekî de³. Ev lêkoleran, bingeha agahiyên xwe ji daneyên *Şerefnameyê* girtibûn. Li gor agahiyên vê xebatê ew nivîskarên ku behs li ser wan bûn, bi xeletî difîkîrîn ku Êzdînşêrê I. (Êzdînşêrê damezîrînerê mîrektîya Hekkariyê), Êzdînşêrê II. (Êzdînşêrê kurê Esededdîn) ku çar-yeka 15an de desthilatdar bû. Di encamê de Êzdînşêrê I. û nesla wî ya nêz di şecereya ku ji hêla wan ve hatiye sazîkirin de kêma. Li jêr binêrin (E. Zambaur).

Tablo 1: Rêveberên Wan, Westan, Colemerg û Hekkariyê.

Áyan we Ebnau'z-Zeman, Cilda 1. (Beirut 1979): 180-181; İbnü'l-Esir, el-Kamîl fi't-Tarîx, Cilda 19., (Beyrût, 1979): IX, 384, 385, X, 604; V. Minorsky, Studies in Caucasian History (London, 1953): 144,146; "Hakkari", Encyclopedie de l'İslam, Nouvelle Edition (E.I.N.E.), vol. 3 (Paris-Leiden, 1971): 85; Dehkoda (Loyat-nâme-ye Dehkoda, h.ç): h.c.; Di vê gotara navborî de têgeha Hakkari em ji bo navê eşîrekê bi kar tînin. Ji bo nişandina navê wîlayetekê, em ê vê têgehê bi awayekî giştî, çawa ku di çavkaniyên erebî de hatiye bikaranîn, bi kar bînin.

3 Muhammed Emin Zekî, Tarîxü'd-Duvel we'l-İmaratî'l-Kurdîyye fi'l-Ehdî'l-İslamî, (el-Qâhire, 1949); E. De Zambaur, Manuel de généalogie et de chronologie pour l'histoire de l'İslam (Berlin, 1955).

Di çarçoveya agahiyên dawî yên ku ji çavkaniyên ermenan hatine bidestxistin, bi taybetî jî hin kolophonên destxetên ermenan û encama xebateke dawî ya Prof. Levon Khatchikian nîşan dide ku Êzdînsêr, damezîrînerê Mîrektiya Hekkariyê, ku di çavkaniyên ermenyan de baş dihate zanîn, di çaryeka sedsala 15an de ne desthilatdar bû, bes di salên 1380an de desthilatdar bû. Ji bîlî vê yekê Kahtchakian navên hin mîrên xanedanên Hekkariyê derxistîye holê, ev jî bûye sedem ku bîngeha van eşîrên kurdan baş werin zanîn. Eger em gavekî din ji vê xebatê wedetir biçin, ew agahiyên ne-sîstematîk ku di materyalên dîrokî yên di çavkaniyên Ermenyan de hebûn, berhev kirine û nîşan daye ku ev mîrên kurdan behs li wan bûne, ji salên 1380an ve rolên girîng di jiyana sosyopolîtîk a bajarên başûrê Ermenîstanê de girtine.

Ligel vê yekê problem divê bê revîzekirin. Em ê hewl bidin hemû detayên ku di derbarê Mîrektiya Hekkariyê ya li beşa Wan-Westanê de ji bo analîzkirina jeneolojiya wan, derxistina nexşeyek kronolojiya desthilatbûna wan û sedemên têkçûna wan vekolin.⁴

Colophonên destxetên Ermenan di derbarê têkçûna eşîrên kurdan ên serdema nîveka sedsala 14an de agahiyên gelek gîrîng didine me. Ji ber vê yeke di colophonê sala 1318an de hatiye nivîsandin behsa van xalan hatine kirin: “*Niha Khndu Beg Terziyê qezeya Westanê, Încîleke min ku di bin çavderiya kurdekî de bû standiyê.*”⁵

Heya destpêka sala 1338an, kurd wek şervanên parçeyek artêşa Xanedana Çobanî xwe didan nîşandan (Tîmûrtaş Îbn Çoban 1318-1328). Kurdan li hember ‘Elaeddîn Eretna şer dikirin. ‘Elaeddîn li Erzincanê serxwebûna xwe bi dest xistibû.

“*Di sala 87an de (1338) li gor Teqwîma Ermenan, Tîmûrtaş derket holê û êrîşî Erzîncana ku di bin parastina Xwedê de bû kir, kurd û tetarên heremên hemû, top kir û bajar dorpêç kir.*”⁶ Hebûna eşîrên kurdan di rojên Çobanî de, bi xwe ne semptomîk bû. Mirov dikare bifikire ev eşîr ji ber ku girêdayî Çobanî bûn, mecbur man ku alîkariya xizmeta leşkeriya wan bikin.

4 Nivîskarên ereb yên di sed salên 12 û 13an de pesen dikin ku eşîrên kurdan ên koma Hakk - rîyan ji gund û wîlayetên Musilê li bakûr ber bi sinorê Cezîretu Ibn Umer ve dirêj dibin. Ev wîlayet bi toponym (navê cih) xwe tê zanîn (bnr. Yaqût al-Hamewî, Mu’cemu’l-Buldan, Cil - da 5an, (Beyrut, h.ç.): 408; Aboulfeda, *Geographie d’Aboulfeda*, Texte arab publié d’après les Manuscrites de Paris et de Leyden par M. Reinaud et M.G. de Slane (Paris, 1840): 275; “Al - hakkâriyya”, *Al- Muncid fi’l-Luxati we’l-E’lam*, (Beyrût, 1983): 729. Navê Hakkariya erdeki gelek fireh di nav xwe de dihewîne ji jora Zapê heya Colemergê.

5 *Խցակ հայերէն ձեռագրաց Վասպուրականիս* կազմեց Ե. Լալայեան, պրակ առաջին (Թիֆլիս, 1915): 114-115 ‘ՄՂ դարի հայերէն ձեռագրերի հիշատակարաններ, կազմեց Լ. Խաչիկիս ըւսան, 1950): 153.

6 Bnr.:304-305

Li gor nivîstekeke erebî ku heya vê demê li Xelatê hatiye parastin.

الامير الكبيرالمقتول في مقاتلة الاكراد... تيمورتاش بن الامير الكبير تور تاش توفي في شهر ربيع الآخر من شهور سنة ثمان وعشرين و سبع مائة.

“Kurd(ên Xelatê) mîrê mezin Tîmurtaşê kurê Turtaş di meha Rebû’l-Axir, 728an de kuşt (Rebandan 1328).”⁷

Wisa xûya dike ku li gor Thovma Metsopetsî’s. “Kurdan, heyfa wan erdên xwe yên talankirî girt...”⁸ Ew bi heman demê ve girêdayî ye. Li gor colphona Încîla ku li Axtamarê di sala 1355an de bi xetên ermenkî hatiye nivîsîn wiha dibêje... “ku di wan rojên anarşik de ku bi darê zorê hemû netew û eşîrên derdora welat girtin bin desthilatdariya xwe, ew ji nesla Deccal dihatin. Heya ku wan ruhê xwe ji dest da, îşkence li neteweya me ya xaçhebîn kirin”⁹. Piştî vê pasajeke din vê yekê piştrast dike ku hejmarek zêde ermenên Westanê di sala 1377an de bi awayekî giştî bi encama helwestên hovane yên kurdan gelek zilm û zordarî dîtine: “Gelek ermenî bi destê kurdan hatine qetilkirin.”¹⁰

Piştî têkçûna Çobaniyan ya sala 1357an başûrê Ermenistanê ket bin desthilatdariya Celayîriyan. Piştî Sultan Uweys (1357-1374) li şûna wî Sultan Huseyn hat (1374-1382). Ew li Tebrîzê bi destê birayê xwe Ehmed hate kuştin. Di vê serdemê de başûrê Ermenistanê ji aliyê kurekî din ê Uweys ve hate birêvebirin, Bayezid (1382-184),¹¹ Celayîrî Sultan Ahmad li Tebrîzê di sala 1382an de derket ser text; lêbelê birayên wî li hember wî serî hildan. Bi alîkariya hêzên leşkerî yen Qere Muhammedê Qereqoyîn ew li hember birayê xwe bi ser ket.¹² Digel vê yeke rewş guherî, vê carê jî ew û Qere Muhammed ku bûbû xwedî hêzeke mezin li Ermenistana navîn di dijberî hev derketin. Ew li hember artêşeke mezin ku ji hêla Toktamiş Han ve dihat birevebirin, di sala 1384an de şer kir lêbelê bêyî ku berxwedaneke baş bide, reviya Bexdayê.¹³ Waqanûsên ermenî dinivîsin ku “Sultan Ahmed Xanê Tebrîzê bi pêşengiya mîrê kurdan (Medan), bi rêya Vostanê, koçî bajarê Babilonê kir ku ev

7 Bnr. Aptûrrahim Şerif, *Ahlat Kitabeleri* (İstanbul, 1932): 75; Répertoire chronologique d'épigraphie arabe, publié sous la direction de Et. Combe, de J. Sauvaget et de G. Wiet, tome XV (le Caire, 1956): 247, no. 5562.

8 Թովմա Մեծովիցի, *Պատմություն Լանկ-Թեմուրայ հաջորդաց իւրոց* (Փարիզ, 1860): 29.

9 Լալայեան, *op.cit.*: 203-204; cf. hem jî Խաչիկյան, *op.cit.*: 414.

10 *Հայ ժողովրդի պատմություն*; h. 4 (Երևան, 1972): 21.

11 Bnr. *Ibid.*: 20-21; Վ. Մանանդյան, *Երկեր*, հ. Գ (Երևան, 1977): 347; cf. herwiha Zambaur, *op.cit.*: 253; J.M. Smith, “Djalayir-Djalayirid”, *El*, vol. 2 (Leiden-London, 1965) 401-402.

12 Մամուել Անեցի, *Հասարակութի գրոց պատմագրաց*, Յառաջաբանով, համեմատութեամբ, յավելուածներով և ծանօթութիւններով Արշակ Տէր-Սիքակեանի (Վաղարշապատ, 1893): 170; cf. herwiha Մանանդյան, *op.cit.*: 347.

13 *Հայ ժողովրդի պատմություն*. 22-231.

bajar niha wekî Bexda tê zanîn, di wan salên ku ew desthilatdar bû de wî hemû merixê xwe û artêşa xwe jî bi xwe re birin."¹⁴ Ji van îfadeyan tê fêhm kirin ku Mîr Yezdin hevalbendê Siltan Ahmedê Celayirî bû.

Li ser epîgrafên erebî yên li başurê Ermenistanê derbarê tarîxa niştecihbûna Mîr Êzdîn de li Wanê, an jî Westanê gelek agahiyên girîng hene. Ji ber vê yeke di têtetêna Qubbeya Helîme Xatûna ya Westanê ku bi awayekî baş hatiye parastin de wiha dibêje:

امر بعمارة هذه القبة الشريفة الملك عز الدين برسم المرحومة حليلة خاتون في محرم سنة ستة وثلاثين و سبع مائة.

"Ev qebra pîroz ji bo Helîme Xatûn, meha Muharremê (21ê Tebaxê-20ê Îlonê)"¹⁵ di sala 736an de bi fermana Melîk Îzeddîn hatiye çêkirin."

Her çend ev nivîstek behsa nijada Melîk Îzeddîn neke jî, hin sedem hene ku em bawerî binin ku ew ji eşîra Hekkariyê bû.

Agahiyên pêşîn ên derbarê hewldanên vî mîrî de kêm in, lêbelê tê behskirin ku ji destpêka 1384an ve rêvebirek bi navê Êzdînşêr, di jiyana polîtîk a wîlayetên başurê Ermenistanê de roleke girîng lîstîye. Behsa vî mîrê kurd, paşê jî hela Thovma jî tê kirin. Mesopetsî behsa wî li gel Tîmûr di sala 1387an de bi dagirkirina daristanên Wanê dike

Di navbera çavkaniyên Ermenan û nivîstekên erebî ku li jor hate behskirin de 50 sal navberek/valahiyek heye. Wisa xuya dike ku nivîsteka erebî, referansa herî kevn a derbarê vî mîrî de ye ku em rastî vî mîrê bi navê Êzdînşêr tên. Nivîsteka erebî dest nîşan dike ku Melîk Êzdînşêr li Westanê di sala 736an (m. 1335)¹⁶ de bi cih bûye. Her çend em negihîjin agahiyeke berbiçav a derbarê Êzdîn de, bi taybetî jî agahiyên bi vê serdemê re eleqedar, yanî navbera salên 1335an heya sala 1384an jî, dîsa em rastî navê Êzdîn di çavkaniyên ermenan de tên. Bi têtikiliya girtina Tîmûr a daristanê Wanê Thovma Metsopetsî wiha rapor dike: *"Dema wî ji wir hereket kir, ew (Tîmûr) çû Tospê û êrîşî daristanên Wanê kir. Û di vê serdemê de Êzdînê malbata Senekerîm neçû ba wî, bes li daristanê ma, bi artêşa xwe û bi gelên xaçebîn, li ber xwe da. Paşê ew (Êzdîn) ji kelehê daket û çû ser Tîmûr. Tîmûr wî zêft kir û gire da."*¹⁷

14 Ղ. Ավշան, Հայաստան (Վենետիկ, 1901): 554.

15 Внр. *Répertoire*: 65-66; А.А. Хачатрян, Корпус арабских надписей Армении, VIII-XVI вв., *БЫП. I* (Ереван, 1987): 123, no. 194.

16 Metn û tarîxa vê kitabeyê jî hêla dîroknasekî kurd ê ji Iraqî ve jî hatiye piştrastkirin. Ev A. R. Yousuf e ku dibêje ev kitabeya erebî ku di xetan di hewîne, baş tê fêmkirin di tarîx û xeta wî de tu gûman tune. Ji ber vê jî ez spasîyê xwe pêşkeşî wî dikim.

17 Մեծնփղի, *op. cit.*: 30.

Nirxandina Thovma Metsopetsî jî girîng e lewra ew derbarê Êzdînê mala Senekerîm de diaxive. Ev referans jî ji bo hin nivîskarên ermen dibe bingeh ku ew bifikirin, Mîr Êzdînşêr, ji aliyê dê ve ji Xanedana Ermen Artsrunid e.¹⁸

Li gor referansa Metsopetsî li ser Êzdînê malbata Senekerim, em dikarin bibêjin ku Helîme Xatûna ku di nivîsteka erebî ya di tîketina tîrbeya Westanê de behsa wî hatibû kirin, ne jina Êzdîn e, lêbelê ew ji bo rûmet û bîranîna dayika wî hatiye çêkirin. Li gor nivîsteka Helîme Xatûn ji zû ve di sala 1335an de miribû.

Di çavkaniyên ermenan de hin referans derbarê jina Îzeddîn de hene. Li gor referansa (heya sala 1389an) jina Îzeddîn jineke tirkmen bi navê Paşa Xatûn bû.¹⁹ Ev yek li ser nivîsteka erebî ya kevirê gora Paşa Xatûn jî hatiye nîqaşkirin:

... اللهم تعطف برحمتك ورافتك على ساكن هذا اللحد باشا خاتون بنت الأمير الكبير المرحوم الأمير شيخ شرف ابن الأمير الكبير امين... ابن تكين ابن الامير عز الدين الروجكي. توفي في شهر رجب من شهور سنة ثمان [وتسعين] وسبع مائة

“*Ya Rebbê min keremdarî û sempatiya we, bila li ser Paşa Xatûna ku li vir îstîrehet dike be keça mîrê mezin Şêx Şerefê dawî, kurê mîrê mezin. Amin... İbn Tegin ibn Emîr Îzeddînê Rojkî ku di meha recebê di sala hefsed û (nod) û heştan mir*” (Nisan, 1396).²⁰

Nivîsteka jor nîşan dide ku Paşa Xatûn di sala 1396an de mir²¹ ku ew tarîx ji aliyê kronolojîk ve li gor çavkaniyên ermenan jî rast e. Her çend nivîsa li ser nivîsteka erebî derheqê nîjada wê de tiştek nebêje jî ji cih û dema mirina wê tê fêmkirin ku ew keça Şêx Şeref, Paşa Xatûn e ku bi heman navî, di çavkaniyên ermenan jî dihate nasîn ev yek jî nîşan dide ku ew jina mîrê navdar mîr Êzdînşêr bû. Têgeha Rojekî yan jî Rojkî binyada kurd a Êzdînşêr nîşan dide. Ev navê eşîra kurd di metnên dawîya qerna navendî ya ermenan de bi awayekî eşkere kurdîtiya wê nîşan dide. Gelek caran di kunyeya destxetên ermenan de Rojkî (azgn roskanic) wekî hemwateya peyva kurd hatiye bikaranîn.²²

Wekî ku berê jî hate destnîşankirin, di serdema sefera yekemin a Tîmûr a sala 1387an de, Êzdînşêr mîrê Wanê bû. Bishop Simon bi hewldanên wî re peywendîdar

18 Nûnerê herî dawî yê vê malbata xanedanê, Senekerim Artsuni ye. (Bnr. Մամանյան, *op. cit.*: 363; Հայ ժողովուրդի պատմություն: 58).

19 Մ. Օրմանեան, Ազգապատմութիւն, հ. Բ, մասն Ա (Պէտրոպոլ, 1960): no. 1371, 2010, no. 1389; cf. Հ. Մամանյան, Հ. ԱՃառյան, Հայոց նոր վկաներ (Էջմիածին, 1903): 189; 191-192;., *op. cit.*: 597 *idem.*, ԺԵ դարի հայերեն անասորների հիշատակարաններ, մասն երկրորդ /1451-1480/ (Երևան, 1958): LVII.

20 M. Karamagarali, Ahlat Mezartaşları (Ankara, 19729: 242, no.106.

21 Lêkolerê Tirk Karamagarali ji bo ku diroka wê kitabeya erebî zelal bike diroka kit - beya kêleka wî ji xwe re bingeh digre, 815

22 Bnr. G. S. Asatrian, *op.cit.*:56.

tiştên wiha dibêje: *“Di sala 841/1392an de Mîr Êzdîn bajarê birayê xwe Westanê di meha tebaxê, roja sêşemê de bi awayekê balkêş xist bin desthilatdariya xwe.”*²³ Li gor vê yeke bi awayekê eşkerê xûya dibe ku bajarê Westanê beriya sala 1392an di bin desthilatdariya birayê Êzdînsêr de bû, lê navê wî ji aliyê dîroknasên ermenan ve nehatiye dayîn. Lêbelê axir referanseke bêtir kevn û binirx ku di colophonêk tê dîtîn. Ev colophon derheqê revebirên ewilîn ê Westanê de ye ku meseleyê dikare zelal bike. Ji ber vê yekê di sala 1386an de moxolek dema bi tamirkirina *încilekê* mijûl bû wiha digot: *“Li gorî sala ermenan di 835/1386an de Arghunê li qesra Melîk Esedê yê bajarê Westanê dema xê pirtûka pîroz min ji nû ve çêkir û wekî bîranînên min, yê dê û bavê min î Kurdamir dayika min Heriktikin û hemû meritên min.”*²⁴

Khatchakian dibêje ku Melîk Esedê ku li vir behs li wî dibe bi îhtîmaleke mezin rêvebirê Westanê bû.²⁵ Îfadeya jorîn daneyên ku ji colophonên din hatine wergirtin piştrast dikin ku Êzdînsêr rêveberiya Westanê ji birayê xwe bi darê zorê standiye. Navê birayê ku li vir tê dayin di rastiya xwe de Melîk Esed e û wekî ku em dibînin di sala 1386an de hakimê Westanê bû. Gelek zehmet e mirov diyar bike ku ka gelo kengê ew bûye desthilatdarê Westanê; lêbelê li gor kîtabeya erebî li ser tîrba Helîma Xatûnê ew Melîk Mîr Îzedîn/Êzdînê (Şêr?) di sala 1335an de rêvebirê Westanê bû û bajêr ji destê wî ji aliyê birayê wî Mîr Melîk Esed ve hatibû wergirtin, paşê careke din Êzdînsêr (Mîr Îzedîn) di sala 1392an de ev der bi dest xist.

Referansa derbarê rêveberiya Mîrê Hekkariyê, Melîk Esedê Westanê di sala 1386an de bi awayeke kronolojîk yê herî kevn e. Ev di metnên ermenan de dikare bê dîtîn. Raporên ermenî yê ji sala 1392an vir ve, li ser êrişên dawî yê mîrê Kurd Êzdînsêr di nav xwe de agahiyên gelek girîng dihewînin: *“Ev Mîr Êzdîn di sala 842an li gor salnameya ermenan 1392an ku li hember Yusuf rabûbû, Paşayê Westanê, li hember Zekeriyayê katolîk ê Extemarê suîqesdek pêk anî.”*²⁶

Zekeriyayê katolîk piştî ku ji aliyê Qadî Caferê Westanê bi înkarkirina bîr û baweriyên xwe yê dînî hate suçdarkirin, bi rastî jî bi awayekî hovane hate kuştin. Tarîxa mirina wî bi îhtîmaleke mezin 15ê Mehek e, ew tarîx li gor salnameya ermenan beramberî roja çarşemê 25ê Tirmehê sala 1393an tê (ne 1392).²⁷

Têkiliya mîrê Kurdan bi Qereqoyunî Yûsuf re, ji ber arezûya Qereqoyunî Yûsuf bi başûrê gola Wanê re peywendîdar bû. Yûsuf hewl dida ku sînorê desthiltdariya xwe berfirehtir bike û hin erdên ku di destê mîrê kurdan de

23 *Խաչիկյան, ՄԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ. 597, XII.*

24 Cf.: Լալայան, *op. cit.*: 117; Խաչիկյան, *op. cit.*: 563.

25 H.b.:715

26 Մեծոփեցի; *op. cit.*: 71; Լ. Խաչիկյան, *ՄԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ*, մասն առաջին /1401-1450/ (Երևան, 1955): 8.

27 Օրմանեան, *op. cit.*: 1993-1994, no. 1376; Մանանյան-Անադյան, *op. cit.*: 182183.

bûn dagir bike, Ev herêm, başûr û rojhilatê gola Wanê bûn. Ji bo bihêzbûna desthilatdariya Qereqoyunî, divê serê ewil dawî rêveberiya mîrê kurdan ên Wan û Westanê bihata.

Di serdemên pêşîn ên desthilatdariya wî de Êzdînşêr I. li hember hêza Tîmûr tîk çû²⁸ û ji ber vê yekê bi hevalbendiyê berdeyamî, li hember Qere Yûsuf xizmeta rejîma Çaxatayî kir. Di vê konteksê de, Thovma Metsopetsi hin agahiyên giranbuha dide: “û di heman rojan (1395) de paşayê Westanê gazî Mîr Êzdîn kir û di nav hêza Çaxatayîyan de çûn ser Yûsuf û ew çend rojan şer kirin, paşê gihaştin aştiyekê. Û *“Di rojên paş de prenekî Çaxatayî digel 400 mêran ji daristana Basen hate gundê Aghi ji bo alikariya mîr bike û aştiyek di navbera wan de saz bike.”*²⁹

Ji vê îfadeyê tê fêmkirin ku ji bo tîkbirina Qere Yûsuf, Mîr Êzdîn alîkariyê aktîf da artêşa Tîmûr. Li gor çavkaniyên din Tîmûr ji bo alîkariya leşkerî qaîm bike, wî wekî parêzerê keleha Avnîkê tayin kir.³⁰ Li gor vê metne tê dîtin ku artêşa Çaxatayî alîkarî da Izeddîn û dema mirov kronolojiya bûyerên alîkariya hatiye dayin yanî alîkariya bo Êzdînşêr dinêre ev yek êşkere xûya dike.

Helwestên şerûd di navbera Mîr Êzdîn û Qere Yûsuf de ji bo demekê devam kir. Ligel alîkariya ku artêşa Çaxatayî da Izeddîn, Qere Yûsuf disa jî bi ser ket û wî avêt zindanê: *“Di wê salê (1398) wî (artêşa Qere Yûsuf) mîrekiya Hekkariyê zeft kir ku ew li gor pêşiyên xwe, ji bo millete me yê xaçebîn parezvanekî gelek baş bû, wan ew li ser behrê xist zindanê û bi artêşeke mezin ku ji nesla wan pêk hatibû, êrîş birin li ser geliyê Dizê, derdora Colemêrga wêrankirî, mal hatin şewitandin, milkê gel hate talankirin, her çî dîtin, wekî daristanên Anî ku nedihatîn zewtkirin, dest danîn serê.”*³¹ Ew êşkere ye ku ev rapor derbarê talankirina desthilatdariya Êzdînşêr de ye ku desthilatdariya wî ji geliyê Dizê digihîşt Elbaka (Başkale) biçûk heya daristanên Aniye.

Zîndanîkirina Êzdînşêr ji aliyê nivîskarekî din ên ermen jî hatiye pesendkirin: *“Wî nivîsandiyê ku ev notê min di qezeya Barman de bi gotîneke din Elbakê, di serdema desthilatdariya Mîr Eladdîn û Mîr Zendîn (Êzdîn, Izedîn) hatiye nivîsandin ku hêj li ser Girava Extemarê di zindanê de ye.”*³²

Bi qelsbûna rêveberiya Tîmûr bi taybetî jî piştî mirina wî (807/1405) Êzdînşêr, mîrê Wan û Westanê û kurê wî Melîk ligel mîrê Bedlîsê Şemsedîn hevalbendiyê xwe pêşkeşî Qere Yûsuf kir: *“Lêbelê Yûsufê Tirkmen piştî mirina Tîmûr artêşa xwe ya biçûk û jihevoketî ku eskerên wî tev nexweş ketibûn, di sala 857/1408an de berhev kir, ji zindana Şamê derket holê û dîsa hat cihana me, yanî qezza Bedlîsê. Mîr Şemsedîn*

28 Մանասյան, *op. cit.* 366.

29 Մեծոփեցի; *op. cit.* 47-48.

30 F. Sumer, “Qara-Qoyunlu”, *EI, N.E.* vol. IV (Leiden-London, 1975): 586

31 Խաչիկյան, *Մ-Գ դարի հայերեն անուագրերի հիշատակարաններ*: 621.

32 bnr.: 622

kurê Mîr Şerefxan bo pêşwaziya wî çû, qedr û qîmet da wî; nan, hesp, çek hin cûreyên leşkerî û kelmelên leşkerî dan wî. Ew ber bi axa Reştûnik û manastira Varag çû, paşê jî ji bo biat bike hat ba Mîr Şemsedînê Bedlîsê û kurê wî Melîk (Malik)³³. Mîrê kurd Mîr Şemsedînê Bedlîsî li hember Tîmûr hevalbendê Qere Yûsuf bû. Li gor vê nîşaneyê mîrê Westanê Êzdînşêr hevalbendiya xwe bi Qere Yûsuf diyar kir.

Di nav vê kontekstê de hêjayê gotinê ye ku ligel Mîr Êzdîn kurê wî Melîk jî kete nav vê wêneyê. Melîk ji sala 1412an wê de digel têkiliya wî bi Êzdîn re gelek caran di çavkaniyên ermenan de derbas dibe.³⁴ *“Li gor salnameya ermenan 861/1412an dema rêveberiya Qere Yûsuf desthilatdar bû, di bin rêveberiya Êzdîn û kurê wî Melîk ê welatê me de ew gelek kesên baş bûn bo xaçebînana, destê wan li ser gelê me bû.”*³⁵ Di sala 1418an de cara duyem behsa Melîk tê kirin: *“Di sala 867/1418an de li gor salnameya ermenan di serdema Patriarch Davit li axa Reştûnik... Di serdema desthilatdariya tranîka Yûsuf li ser welatê me Emîr Êzdîn û kurê wî Melîk (Malik) Mihemed (Muhammed) ku Xwedê bibe piştevan û alîkarê wî, ji ber ku ew helwestên gelek baş nîşanî gelê me yê ermen dide.”*³⁶

Ev yek nîşan dide ku navê kurê Êzdîn yê rast û dirust Melîk Mihemed (Muhammed) bû. Li gor colophona li ser *Încîlê* ku di sala 1419an de li gundê Narek hatiye nivîsandin navê Êzdînşêr êdî wekî mîrekî derbas nabe, ji ber ku bi ihtîmaleke mezin kurê wî Melîk Mihemed (Muhammed) jî mêj ve di berdêla wî de rêveberiyê girtibû dest xwe: *Di sala 868/1419an de li serdema Patriarch Davit di rêveberiya melîkê wilayeta me Melîk û kurê Emîr Êzdîn Melîk de.*³⁷

Ev îfade bûbû bingeh ji bo Khatchikian bifikire ku Mîr Êzdînşêr heya sala 1419an³⁸ di desthilatdariyê de maye lêbelê divê bê gotin ku Melîk Muhammedê ligel bavê xwe tê behskirin ji sala 1412an ve, ji ber ku ew di demên pêş de jî, ji zû ve ye di berdêla bavê xwe de rêveberiyê girtibû dest, lêbelê di metnên ermenan de dîsa jî behsa wî di bin navê bavê wî hatiye kirin.³⁹

Hêjayê gotinê ye ku behsa têkiliyên Mîr Êzdîn bi ciranên wî yên kurd re bi taybetî jî bi Bedlîsê re bê kirin. Samuelê Anî di berdewamiyê de wiha dinivîse: *“Di sala 854/1405an Şemsedîn rêvebirê Bedlîsê hate Elcewaz (Adilcewaz/Bznunik)ê û 13 rojan ew der dorpêç kir û hemû erdê wan deran talan kir, wî gelek mêr û kêşe kuştin; lêbelê*

33 Մեծոփեցի, *op. at.*: 70.

34 Nîskarekî ermenî wiha dinivîse: Niha (1444) ev avahiya ku wekî tirbekê hatiye lêkirin, di serdema Qara Yusuf Xan û mîrê Vostanê, Mîr Yezdîn û kurê wî Melîk Mahmud de. Bnr. Իսախիլյանի *op. at.*: 565).

35 H.b.: 580.

36 H.b.: 220.

37 *ԺԵ դարի հայերեն անասիրերի հիշատակարաններ, մաս առաջին..* 231.

38 Հայ ժողովրդի պատմություն: 36, 58.

39 Իսախիլյան, *op. at.*: 565-566.

*nikaribû ev derên ha bi dest bixin, wê demê mîrê vir Mîr Êzdîn bû...*⁴⁰ Ji ber vê yekê wisa dixûyê ku desthilatdariya Êzdîn li Elcewazê jî hebû, dema Şemsedînê Bedlîsê hewl dida welat dagir bike; Êzdîn li hember wî sekinî. Milmilaneya di navbera mîrên Bedlîsê û Wan-Westanê de gelek deman berdewam kir.

Samuelê Anî bi berdewamî dibêje ku: *“Di sala 868/1419an de Mîr Êzdînê Westan hêrs bû û êrîş bir ser Bedlîsê û nêzî 60 gundî talan kir, desthilatdariya xwe heya li ser Segham berfireh kir.”*⁴¹

Eger em werin ser tarîxa mirina Êzdîn û maweya rêveberiya kurê wî Melîk Mihemed, dîroknivîs Samuelê Anî, xwedî hin tiştên hêja ne ji bo gotinê: *“Di sala 872/1423an de Melîkê Westanê mir, wekî bavê xwe Mîr Êzdîn û kurê wî.”*⁴² Ev tiştên ku Samuelê Anî behs dike ji hêla dîroknivîsên din jî tê pesendkirin: *“Di sala 872/1423an de heman Îskender ku bi gelek leşkeran berê xwe dabû Averel û ev der zeft kiribû, rêvebirên welatê me ligel xwe gelek xelatan birin û çûn ba wî. Wî bi dermanan mîrê me Melîk Mihemed bi jehrê xistibû, wî kuşt û ev yek li hemû derên welatê me bû gelek sedemên êş û azaran.”*⁴³ Kuştina Mîr Melîk Mihemed tenê bi redkirina biatê ji Îskenderê Qereqoyunî dikare bê ravekirin. Hevsengiya hêzê li herêmê careke din guherî. Heya destpêka sala 1419an de di rojên kurê Tîmûr, Şaxrûx, Tîmurî tîkiliyên nepenî digel Qere Osmanê Aqqoyunî çêkiribû (1378-1435) ku wî li herêma xwe êrîş dibir ser sînorên rojava yên axa Qereqoyunîyan.⁴⁴

Kurê Tîmûr Şaxrûx ku artêşeke mezin bi rê ve dibir, bi awayekî biçûkxistinî li deşta Zêtkayê (Eleşgirt) nêzî Bagava, di meha Tebaxê roja yekê di sala 1421an de li hember Îskenderê kurê Yûsufê Qereqoyunî bi ser ket. Dema Şaxrûx bi xenîmeteke mezin vegeriya Xorasanê, Îskender û birayê wî Îspeniyar ber bi Mêrdîn û Mûsilê ve reviyar.⁴⁵

Piştî bidestxistina vê serkeftina Tîmûriyan, Melîk Mihemed bi ihtîmalekî mezin xayintî li hember hevalbendê xwe Îskender kiribû. Şerefexanê Bedlîsê behsa vê tîkiliya nû ya mîrê kurd dike. Di sala 824/1421an de Melîk Mihemed kurê Melîk Izedîn û Emîr Şemsedînê hakimê Bedlîsê û Exlatê, bi kêf û şahiyekê sermest bûbûn, gihaştin wê şerefê ku xaliçeya ku li bin lingên Mîrza Şaxrûxê kurê Emîr Tîmurê Gurgan bû, maçî bikin. Wan bi vî awayî alîkariya hêzeke emperyal wergirt. Mîrza Şaxrûx hin xelat dan wan û wî ji bo rêveberiya nû alîkarî standin. Dema ku wan hêj şerekî bixwîn li nêzî Zêtkayê li hember kurê Qere Yûsufê Tirkmen dimeşand,

40 ՄամուկլԱնեցի, *op. at.*: 172-173

41 H.b.

42 H.b.

43 Իսաչիլյան, *op. at.*: 375.

44 Հայ ժողովրդի պատմություն՝ 34.

45 Մեծոփեցի, *op. cit.*: 81; Մանանյան, *op. at.*: 384-385.

Mîrza Şaxrûx cara pêşîn destûr da wan ku axa xwe ziyaret bikin.⁴⁶

Mîr Sultan Ehmed piştî kuştina wî li Westan (Reştûnik)ê derbasî şûna Melîk Mihemed bû, lêbelê ew jî dîsa gihast heman qederê. Hin agahiyên girîng ên bi hurgilî li ser colophona *Încîlekê* ku di sala 1425an de li Extemarê hatiye nivîsandin têne dîtin: “*Despotê şeytên Mîrza Îskender hakimê Tebrîzê ku bi eslê xwe tirkmen bû, Sultan Ehmed avêt zindanê ku ew mîre Westanê bû, wî bi zîncîrên hesinî li keleha Alıncaqê girê da, wî jî ew keleha wî dixwast. Erdên Ermenistanê Elbak, Karpak, Westanê heya nifûsa wan a Bedlîsê paqij kir.*”⁴⁷

Ev nîşan dide ku Sultan Ehmed mîrê Westanê di keleha Alıncaqê de hatiye hebiskirin û paşê jî ji ber ku wî red kiriye ku daristanên Wanê teslîmî wî bike, Yûsufê Qereqoyunî ew daye kuştin. Piştî mirina wî kurê wî Melîk Esed rêveberiya Wanê wergirt; lêbelê nikaribû li hember hêzên Îskender bisekine û wî bi şexsê xwe di sala 1425an de keleh teslîmî wî kir. Behadînê apê wî ku rêvebirê Westan û Urmiyeyê bû ji hela Yûsufê Qereqoyunî ve hate kuştin. Di nav vê konteksê de Thovma Metsopetsi wiha dibêje: “*Û di sala duyemîn de (1424) ket ser Bedlîs û Xelatê, peyam şand bo Mîr Şemseddînê kurê wî yê ne fermî; lêbelê ji wî hêrs bû û ferman da leşkerê xwe ku wî desteser bikin û serê wî jê bikin. Wan jî Sultan Ehmedê hakimê Reştûnik û kurê Mîr Êzdîn desteser kirin û wan daristana Wanê talan kir. Di heman salê de wî nikaribû wan deran bi dest bixwe; lewra wî berê xwe da Tebrîzê, di heman salê de jî Sultan Ehmed di keleha Alıncaqê de kuşt. Di sala din de 874/1425an de wî êrîş bire ser Wanê, careke din bi cih kir. Wî li wir tehdê li lawekî kurdan ku navê wî Esed bû kir. Ew kur, paşê ji destê wî rizgar bû û tiştên ku yên wî bûn paş ve stand û berê xwe da Colemêrgê. Di heman salê de wan apê wî Behadîn kuşt, erdên Reştûnik û girava Extemarê dagir kirin.*”⁴⁸

Divê li vir behs bê kirin ku Îskender di dagirkirinê de bi ser ket erdên bingehîn yên ku mîrên kurdan ên li Hekkariyê desthilatdar bûn di nav du salan de girt bin desthilatdariya xwe (1424-1425). Melîk Esed kurê Ehmedê ku li Wanê li ber xwe dabû, têk çû û dev ji daristanê berda û berê xwe da kelaha Colemêrgê. Piştî wan bûyeran artêşa Îskender Urmiye zeft kir û birayê Ehmed Behadîn kuşt. Armanca Îskender di serdema vî şerê du salan de girtina hemû axa Colemêrgê bû û bidawîkirina mirektyên kurdan ên nîv-otonom bû.

46 Bnr. *Scheref-nameh ou Histoire des Kourdes par Scheref, prince de Bidlis, pie* pour le premiere fois, trad, et annote par V.Veliaminof-Zernof, t. I, texte persan, premiere *partie* (St-Petersborg, 1860) *Cheref-Nameh ou fastes de la nation kourde par Cheref-fouddine, prince de Bidlis, dans l'ialet d'Arzeroum,*) trad, du persan et comments par F.B. Charmoy, 1.1, pt. 2 (St. P.Ctersbourg, 1870): 118-119.

47 *Իսափիլյան, op. cit* 326, 328, ԳՎԴ; Մամուլի Անեցի, *op. cit.*: 143; *Լալալյան, op. at:* 353; *Մանանյան, op. cit.*: 386-387.

48 *Մեծոփեցի, op. cit.*: 84; *Իսափիլյան, op. cit.*: 326, 328, 375, 376; *Մամուլի Անեցի, op. cit.* 173.

Di rastiya xwe de ev mîrekiyên kurdan ên nîv-otonom ku li başûrê Ermenistanê herêmên wekî Bedlîs, Reştûnik, Hîzan û deverên din hatibûn damezirandin, xwedî berjewendiyên lokal bûn û gelek caran bi otorîteyên navendî re diketin nav şer. Dema pêdivî çêdibû, wan hikumdarê xwe tenê dihîşt û li hember wan tevî artêşên dijminan dibûn. Sefera Îskender ber bi herêmê ve di sala 1424-1425an de ji ber van yekan pêk hatibû. Ev sefer hindik mabû ku Mîrekiya Hekkariyê ji holê rake.

Zanyarên ku bi taybetî bi mîrekiya Hekkariyê re peywendîdar dibin, dibêjin ku Esededdîn Kelanî kurê Îmadeddîn ku bi Êzdînşêr navdar bû, nesla wî wisa dixûyê ku ji wî tê.⁴⁹

Şerefxanê Bedlîsî di derbarê keseyatiya Esededdîn de di serdema rêvebirîya wî de wiha dibêje: “Nesla mîrên Hekkariyê, Esededdîn îbn Gulabin Îmad ku qedere ew biribû Misrê, li wir xizmeta Sultanên Çerkezan kiribû....”⁵⁰ Paşê dibêje koleyên ji Sûrî ku li ser rîya xwe bûn, li Misirê û Suriye ve bazirganiya xaliçeyan dikirin, tevgerên Esededdîn dîtî û wan biryar da ku ev mîrik ji bo rêveberîna mîrekiya Colemêrgê guncav e. Wan, bîr û baweriyên xwe bi Esededdîn re par ve kirin û wan, qebûl kir ku ligel çend komên Sûriyeyî, biçin Hekkariyê. Roja Şemiyê, Esededdîn bi qasî têra xwe leşker girtin cem xwe û êrîşî keleha Dizê kir. Paşê wî êrîş bir ser hêzên dijmin û ji ber vê yekê, mîrên Hekkariyê cara duduyan vegeyriyan ser desthilatdariya xwe. Roja şemiyê di zimanê vî gelî (Sûryanî) de wekî Şembo tê zanîn û ji ber vê sedemê ew wek rêveberên Şemboyan tene zanîn. Piştî mirina Esededdîn kurê wî Êzdînşêr û neviyê wî Zahid Beg bûn desthilatdar.⁵¹

Di Şerefnameyê de ji beşa ku ji bo mîrên Hekkariyê hatiye terxankirin mirov fêm dike ku bi heman navî, yanî bi navê Êzdînşêr du mîr hene. Yek ji wan beriya Esededdîn Gulabî (Kelanî) desthilatdar bû û behsa wî bi peywendîya dagirkirina daristanên Wanê (1387)⁵² tê kirin. Piştî mirina wî Esededdîn Gulabî (Artêşa Zêr) ku ji Misrê hatibû vê heremê, bû mîr û yê duyemîn, ji bîlî kurê Esededdîn Gulabî kesek din nebû, ew piştî mirina bavê xwe bû desthilatdar.

49 Bnr. Zambaur, *op. cit.*: 264¹ [Zambaur, Arabic translation II; 395], Zaki, *op. cit.*: 370 -381.

50 *Scheref-nameh*: 92; *cf*: *Cheref-Nameh*: 117-118.

51 *Scheref-nameh*. ۹۳; *cf*: *Cheref-Nameh*: 118-119.

52 Dîroka rast a dagirkirina keleha Wanê di hin destxetên Şerefnameyê de hatine pêşkeşkirin, Di heman demanê heman yên orijinal ên bi zimanê farisî ya ku ji hela V. Veliaminof de jî ev yek xwe dide der. Bnr.(Scheref- nameh:90) her çend dîroka xelet 787 di metna orijinal ya Şerefnameyê bi farisî de hatibe parastin jî, dîroka rast (1387) di wergera Fransî ya Charmony de ji nû ve hatiye sazkirin. Bnr. (Cheref-Nameh: 116cf. H.b: Pt. 1, 503 note 294). Mixabin dîroka xelet di wergera Rûsî de jî heye of E.I. Vasil’eva (bnr. *Sharaf-nameh*) wergera Rûsî ji hela Vasil’eva, hatiye kirin, Moscow, 1967: 153, 515, note 273).

Tiştê ku wekî ecêb xuya dike “îbn” kur ji navê wî tam (Esededdîn îbn Gulabî îbn Îmadeddîn) ji hela hin lêkolîneran ve hatiye derxistin û di berdila Esededdîn îbn Gulabî îbn Îmadeddîn wekî “Esededdîn Gulabî” hatiye îfadekirin. Heger em werin li ser “Kelani” (كلاني) mirov dikare bi hêsani bibêje ku ew bi xeletî hatiye nivîsandin “Gulabî”yê di metna Şerefnameyê de bi şaşî bi vî awayî hatiye nivîsandin ku paşê wî riya xwe ya rast dît û bi literaturê peywendidar û wekî Esededdîn Kelani îbn Îmadeddîn hate pênasikirin.⁵³

Xeletiyên kronolojîk ên di lîteratura dîrokî de ji hebûn, hatine destnîşankirin. Ji ber vê yekê wekî ku berê jî behs lê bû, Mîr Êzdînşêr ku di sedsala 14an de rêvebir bû, ji Esededdîn zêdetir wekî Êzdînşêr II. hatiye pênasikirin ku ew, di navbera salên 1480-1490an de desthilatdar bû. Ji ber vê sedemê di şecereya ku ji hêla Zambaur û Emîn Zekî ve hatiye berhevkirin de navê Êzdînşêr I. tune. Ev agahiyên kêr, qismen ji ber kêmasiyên lêkolîneran bi xwe ne; çimkî ew lê hay nebûn ku agahiyên di Şerefnameyê de hatibûn dayîn jî, dikaribûn kêr û xelet bin; lewra Şerefhan jî, hin îfade ji çavkaniyên din wergirtibû û wî di hin cihan de şaşî kiribû. Bo nimûne di beşa li ser Esededdîn Gulabî îbn Imamedîn de ew cara yekem li ser rewşa derketina Esededdîn li Misrê dixafe, paşê vî dide aliyekî û behsa beriya vî zemanî dike. Serbazên Aqqoyunî Sofî Xelîl û Ereşah Beg êrîşî Êzdînşêr dikin ku ew beriya Esededdîn desthilatdar bû, ew wî dike û dawî li desthilatdariya wî fîne. Ev yek piştî mirina yê duyemîn bû ku Esededdîn Gulabî îbn Imamedîn (Artêşa zêrîn) ji Misrê berê xwe da Kela Dizê; ev der dagir kir, wilayeta Hekkariyê ji dijminan paqij kir û rêveberiya Hekkariyê ji nû ve saz kir. Piştî ku ji ber sedemên siruştî Esededdîn mir, li gor rêzê kurê wî Êzdînşêr II. û neviyê wî Zahid Beg bûn desthilatdar.

Bi analîzkirina agahiyên derbarê Esededdîn Gulabî îbn Imamedîn de di Şerfanmeyê de tê dîtin ku Şerefhan, di navbera du mîrên ku bi heman navî “Êzdînşêr” de tu cudahî nekiriye. Ev jî bû sedem ku agahiyên nerast derbarê dîroka Hekkariyê de têkevin nava notên wî. Ji ber vê yekê jî, bi awayekî balkêş kronolojiya bûyeran guheriye. Bo nimûne Êzdînşêr I. li gor Şerefhan di serdama serbazê Aqqoyunî de bû ku di rastiya xwe de ev Êzdînşêr II. bû, lêbelê Êzdînşêr I. di serdama Tîmûriyan û rêvebirên Qereqoyuniyan de jiyabû. Agahiyên Şerefhan ên li ser kuştina Êzdînşêr I. ji hela çavkaniyên dîrokî yên ermen, faris an jî ereban ve nehatiye pesendkirin. Li gor Şerefhan, Êzdînşêr ji hela serbazê Aqqoyunî Sofî Xelîl û Ereşah Beg⁵⁴ ve hatiye kuştin. Lêbelê dema em vê agahiyê bi çavkaniyên ermen, faris û yên din re didin berhev, xuya dibe ku di rastiya xwe de Êzdînşêr II. ji hêla serbazê Aqqoyunî Silêman Bîjenoxlî ve hatiye kuştin. Di hewla bihara duduyê meha receba 894/1489an de hukumdarê Aqqoyunî Yaqûb Silêman Beg, Bîjenoxlî şand herêmên kurdan ên başûrê Behra Wanê, da ku careke din Aqpo-

53 Cf. Zambaur, *op. cit.*: 264; (Zambaur Arabic translation, I: 395) Zaki, *op. cit.*: 380-381.

54 Scheref-Nameh: 92; cf. Sharah- Nameh: 155-156

yuniyan li vê heremê bike desthilatdar. Silêman Beg di vî karî de bi ser ket, bi hin serhildêrên kurdan re hevalbendî çêkir, di demeke kurt de qûntara çiyayên wan dagir kir; lêbelê hewldanên wî bo bidestxistina hin serokên serhildêran ên wekî Hesên Behdînanê Amedî û Êzdînşêrê Hekkarî neçûn serî.⁵⁵

Serhildanên rêvebirên kurdan ên bikordîne di dema desthilatdariya hukumdarê Aqqoyunî Yaqûb de bi ser neketin. Silêman Beg wezîrê mezin û fermandarê artêşê⁵⁶ sefereke nû bir ser Êzdînşêr ku ew hevalbendê Gulabî Beg, waliyê Erzincanê û Sofî Xelîl bû. Li gor agahiyên metna Moves ya sala 1491an: “*Û Silêmanî, Êzdînşêr kuşt, kurdek ku bi 3000 leşkerî hatibû, li ber wî feq hatibû dayîn. Wî berê xwe da Sofî Xelîl û heya ku ew gihîşt deştê Wanê, wî ew jî li wir kuşt û kurê padîşah derxiste ser textî.*”⁵⁷ Li gor wan agahiyên Êzdînşêr wekî hevalbendê Sofî Xelîl tê tasvîrkirin; ne wekî dijminê wî. Di derbarê vî şerî de hin referansên din jî hene ku dîroknasê faris Fazlullah îbn Ruzbihan Khun jî, bi vî şiklî dinivîse. Beriya ku nûçeyên nebixêr di derbarê artêşa Gulabî de gihîştibû ajanê Sofî Xelîl, mîrê mezin (Silêman îbn Bijen) li hember wî (Sofî Xelîl) dest bi şer kir, piştî şerekî dijwar li herêma Westanê artêşa dijmin tarûmar kir. Dema di vê seferê de mîrê mezin li hember Êzdînşêr feq danî, wekî ku masiyek di nav torê de be.⁵⁸

Di vê deme de Êzdînşêrê II. bi ihtimalekî mezin ji hela fermandarê Uzun Hesên wezîrê mezin Silêman îbn Bijen ve hate darvekirin ku di desten wî de gelek welatên Vaspurakan hebûn û bi taybetî jî, bajarê Wanê û derdorê wê. Ji bo ku desthilatdariya xwe li heremê qewî bike û derkeve li ser text, ew bi fermandarê navdar Sofî Xelîl ve kete nav têkoşînê. Di payiza 897/1492an de rêveberê Diyarbekirê Silêman îbn Bijen, li deştê Wanê Sofî Xelîl kuşt.⁵⁹

Em vegerin li ser Şerefxan, kronîka li ser kuştina Êzdînşêrê II. divê bê gotin ku ev şîrove bi agahiyên ku di çavkaniyên ermen û farisan de hene, li hev nayên. Referansên di derbarê Êzdînşêr ên di çavkaniyan ermenan de ji salên 1460an⁶⁰ ve dest pê dikin. Ev jî nîşan dide ku mîrên Hekkariyê careke din serî hildane û erdên li

55 J.E. Woods *The Aqqoyunlu: Clan, Confederation, Empire (A Study in 15th/9th Century Turko-Iranian Politics)* (Minneapolis-Chicago, 1976): 166.

56 Gulabi-beg, kurê Amir Beg waliyê Aqqoyuniyên Erzincanê bû. Ew tevli şerên bo desthilatariyê bû û wekî hevalbendê Sufî Khalîl dihat dîtîn (bnr. Woods, op. Cit: 163). Kîtabeya wî ya bi erebî ku di tîketa Camiya Erzincanê de hatiyê nivîsandin (1489) gihîştî ber destê me. Bnr. *Erzincan Tarihi*) tehkikat Ali Kemalî, Istanbul, 1932: 236).

57 *ՏԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ*, մասն էրրորդ /1481-1600/, կազմեց Լ. Խաչիկյան (Երևան, 1967): 174.

58 V. Minorsky, Persia in A.D. 1478-1490 (Wergera versiyonek kurt a Fadlullah b. Ru - hiban Khunji's “Tarikh-i alamara-yi amini”) London, 1957.24

59 H.b.:113

60 *ՏԵ դարի հայերեն տարերի հիշատակարաններ*, մաս երկրորդ: 22, 282.

herêma Wanê ku berê jî yên wan bûne, girtine bin destê xwe (Sedsala 14an). Rewşa vê serhildanê bi vî awayî dikare bê îzahkirin. Hukumdarê Aqqoyuniyên sedsala 15an ewqas qesl bûn ku wan nikaribûn li ser mîrekiyên biçûk desthilatdariya xwe ferz bikin. Serbazê Aqqoyunî Silêman îbn Bijen, Sofî Xelîl û Mubarîzeddîn Beyandur Beg îbn Rustem Beg ên rêvebirên ji hev cihê, di nav xwe de ketibûn şerê desthilatdariyê, her yekî xwe wek warisê text dîdît û wan dixwast desthilatdariyê bigirin bin destê xwe.

Piştî mirina Êzdînşêrê II., kurê wî Zahid Beg rêveberiya Wan û Westanê di sala 1498an de girt bin destê xwe û Girava Extemarê dagirt û talan kir.⁶¹ Şerefxan derbarê wî de û derbarê yên paşiya wî hatinê de xwedî gelek agahiyên giranbiha bû; lêbelê behsa çîroka têkçûna rêveberiya wan derveyî çerçoveya vê gotarê ye.

Eger em bi kurtasî behsa agahiyên ku li ser kronojî, dîrok û rêveberên mîrekiyên Hekkariyê bikin dikare bê gotin ku wekî ku bi giştî tê qebûlkirin, dîroka wan beriya 1380an dest pê nekiribû. Ew piştî nîv sedsaleke bû (ji sala 1330an ve). Damezrînerê mîrekiya kurdan a Hekkariyê û xanedana Hekkariyê bi ihtîmaleke mezin Mîr Êzdînşêr bû ku navê wî, wekî ku li jorê jî behs lê hate kirin, di nivîsteka (1335) erebî de jî behsa navê wî hatîye kirin. Helbet zehmet e ku em maweya rêveberiya wî diyar bikin, her çend di çavkaniyên ermenan de bi awayekî eşkere nîşan bide jî, Êzdînşêr ku di salên 1380an de behsa wî hatiye kirin, heya sedsala 15an (1412) jî desthilatdar bû. Ev çavkanî rê nadin ku em navê her du mîrên bi heman navî bi awayekî zelal pesend bikin. Di navbera referansên çavkaniyên ermenî û nivîsteka erebî de valahiyeke bi qasî 50 salî heye.

Ligel vê yeke jî dibe ku ew, derbarê heman kesî de jî bin. Her çend dema em periyodeke ewqas dirêj li ber çavan bigirin, ev yek ne mimkûn be jî (1335-1412). Digel vê yekê ew di sala 1423an de miribe jî referansên derbarê Mîr Êzdînşêr de heta sala 1445an jî hene. Ji ber vê yekê em nikarin guhê xwe li hember metnên ermenan ku bi berdewamî referansîya wî dikin, kerr bikin, digel ku ew ji vê wêneyê ji zû ve derketibe jî.

Rêveberiya Mîr Êzdînşêr û yên ji nesla wî di sala 1424an de ji aliyê Îskenderê Qereqoyunî ve ji holê hatine rakirin. Çavkaniyên ermenan navên kur û neviyên Mîr Êzdînşêrê I. derxistine holê, ev Melîk Ehmed û Sultan Ehmed in neviyê wî jî Melîk Esed û Pîrî Beg in. Vî Melîk Esedî, Wan-Westan terikand û di sala 1425an de li Colemêrgê bi cih bû.

Rêveberên Colemêrgê li başûrê Ermenistanê mîrekiyên xwedî çend wilayetên nîv-otonom bûn. Di salên 1330an de dema ku ew li ber têkçûnê bûn, wan li hember Împaratoriya II., xanedana Moxolan serî hilda. Paşê ew têkçûn, pêşî Çobanî,

61 Idem, ԺԵ դարի հայերեն ճեռադրերի հիշատակարաններ, մաս երրորդ: 277.

paşê Celayîriyan, desthilatdariya Tîmûriyan. Dema ku wan hewl dida ku desthilatdariya xwe li herêmê xurt bikin, wekî hevalbendê Tîmûriyan, wan jî li hember Qereqoyuniyan Qere Yûsuf û Siltan Îskender şer kir.

Di çaryeka sedsala 15an de mîrê Hekkariyê carina teslîmî Tîmûriyan bûn, di serdemên din jî teslîmî siltanên Qereqoyuniyan bûn, an jî bi dijminên wan re hevalbendiyê danîn. Ew hewldanên ne birêkûpek, bûn sedem ku ew di salên 1424-1425an de têk biçin.

Paşê mîrên Hekkariyê careke din li Wan û Westanê serî hilda. Ji sedsala 16an heya 18an mirektiyên Hekkariyê parçe bûn, hin beşên biçûk derketin holê, wekî Colemêrg, Westan, Xoşab û Bekrî.

Jeneolojiya mîrên Hekkariyê yên ku Wan-Westanê rêvebir bûn Andzevastik (Zewezan/Zozan), Elbak û Hekkariyê.

Di serdema 14 û 15an de.

